

A Goli otok és a lógorok

Utalások Jugoszlávia internálótáboraira Gion Nándor műveiben

KURCZ ÁDÁM ISTVÁN

Gion Nándor délvidéki magyar író regényeiben a jelen és a közelmúlt történelme nem díszlet, nem is főtema, hanem élő valóság, gyakran hűsbavágó kényszerúségek sorozata. Éppen annyira, amennyire a nagypolitika egy vajdasági szántóvető ember életébe beleszólt. Hol annyira, hogy menekülnie kellett a szinte biztos üldöztetés elől, hol pedig félve-szorongva várta az új hatalom képviselőinek érkezését egy-egy felségváltás alkalmával. Volt, hogy üldözötteket bujtatott, majd pedig maga is – akár évekre is – veszélyeztetetté vált a saját portáján. A regények mindennapi hőse a szülőföldjén próbálja meg túlélni az életet: elrejtőzik, megszökik, vagy mást szöktet a lágerből, embert csempész a határon át, kémkedik, helyezkedik, kiegyezik, olykor szembeszegül a sorssal. Megpróbálja, de nem mindig sikerül.

Gion is felismerte, hogy a szocializmusban sem a napi sajtó, sem a „rövid pórázra fogott történetírás”¹ nem taglalhatta az érzékeny kérdéseket – köztük például az internálásokat sem –; ezért az írókra hárult a feladat, hogy beszéljenek róluk, feldolgozzák azokat. Ahhoz viszont, hogy ezek a művek meg is jelenhessenek, az aktuálpolitikai helyzet függvényében a publikálás idejét és a kifejezés módját is jól kellett megválasztani. Gionnak ez sokszor sikerült, így már első regénye is kivételesen bátran utal például a régi Jugoszlávia hírhedt politikai-átnevelő kényszermunkatáborára, a Goli otok – magyarul Kopár sziget – nevű adriai börtön-szigetre is, ahol az internáltak embertelen körülmények között főként márványkitermelést végeztek. Gion több másik regényében pedig a vajdasági németeket olyan sokszor emlegeti, hogy azt a művek megjelenésekor nem lehetett nem arra vonatkozó provokatív utalásnak érezni, hogy hová

Goli otok (Fotó: Marco Mensa, Christian Caiumi, Giulia Rocco)

tűnt ez a több százszázalékos kisebbség?² Tudjuk: a délszláv kommunisták a németlakta falvakból csinált lágerekben – helyi szóhasználatlal lógorokban – senyvesztették, tízezerszám pusztították, végül pedig csaknem teljesen elüldözték a svábokat.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Gion több műve fennakadt a cenzúrán: egyik a szovjet „nagytestvért” sértő részletek kihúzása után jelenhetett csak meg, egy másik miatt pedig nemcsak könyveit, hanem őt magát is kitiltották Magyarországról. Ráadásul a szabadabb Jugoszláviában is fordult a politika, és „a hetvenes évek elején [...] a hatalom véget vetett a liberalizálódó korszaknak”.³ Gionnak be kellett tehát látnia, jobban teszi, ha egy időre színleg leáll a rázós témákkal. Így a következő két évtizedben a sorok között írta meg ezeket.⁴ De Jugoszlávia felbomlásának pillanatában már készen is volt egy újabb, Jugoszlávia gulágjának témáját is nyíltan taglaló kéziratral, amelyet – mihelyt lehetett – rögtön közölt is.

Azután pedig, hogy Gion 1993-ban Magyarországra települt, és már teljesen szabadon tehetett, olyan látványosan fordult a korábban tiltott témákhoz – a

Goli otok és a lógorok témájához is –, mint amikor kiengednek egy szelepet. Ez látszik például *Zongora a fehér kastélyból* című 1994-es „ifjúsági” regényén is: „Ezen a kora reggelen is már mindkettőjüket a kuglipályán találtuk, köszöntünk nekik, ők nem köszöntek vissza, komoly arccal nagy odafigyeléssel dobálták a kugligolyókat, mindjárt láttuk, hogy Balla István még igen messze van attól, hogy ráverjen Dukay Jánosra, de azért most is fogadkozott: – Fél év múlva már jobb leszek, mint te – mondta Dukay Jánosnak. – Legfeljebb fél évre van szükségem, addigra teljesen rendbe jönnek a kezeim. A kötőrésben és a rengeteg kőhordásban nagyon megmerevedtek az ujjaim.

– Hol hordozta azt a rengeteg követ? – kérdezte udvariasan Burai J.

– A börtönben – mondta Balla István anélkül, hogy ránk nézett volna. – Természetesen, a börtönben.

– A börtönökben köveket hordanak a rabok? – kérdeztem.

– Én egy szigeten voltam – mondta Balla István, és a kuglipálya végén álló fabábukat búvólta. – Egy tengeri szigeten. Az egész sziget egy nagy börtön és az egész

Az egykori börtön ablaka Goli otokon (Fotó: Marco Mensa, Christian Caiumi, Giulia Rocco)

sziget kősziklákból áll. Ezeket a kősziklákat mi nagy kalapácsokkal darabokra törtük, és a kődarabokat elhordtuk a sziget egyik végéről a másikra, aztán meg visszahordtuk az egészet. Igen unalmas munka volt, de ez állítólag jó útra térítette a demokratikus rendszer ellenségét és az ellenséges kémszolgálatok ügynökeit.

– Maga ügynök volt? – kérdezte Szivel Sanyi.

– Nem voltam én semmiféle ügynök – mondta Balla István. – Egyszerűen csak haza akartam jönni, miután kiszabadultam az orosz hadifogságból. Átszöktem a határon, és annak rendje és módja szerint jelentkeztem a rendőrségen, hogy megérkeztem, és hogy örülök, hogy itthon vagyok. Erre körülvert néhány fegyveres és bőrkabátos rendőr, napokig vertek és azt bizonygatták, hogy ellenséges ügynök vagyok, és később elküldtek a szigetre, ahol igencsak megmerevedtek az ujjaim. De fél év múlva már én leszek itt a kuglibajnok.”⁵ – írta Gion ifjúsági regénytetrológiája utolsó darabjában. A Goli otokra 1949-től 1956-ig (Titó Sztálinnal való szakításától Hruscsovval való kibéküléséig) mintegy tizenhatezer politikai elítéltet internáltak. Közöttük – ahogy Gion is utalt rá – nagy számban voltak vajdasági magyarok is, akiket sokszor az okkal-ürüggyel szállítottak a Kopár szigetre, hogy sztálinista ügynökök lennének, hiszen anyaországuk, Rákosi Mátyás Magyarországa sztálinista irányvonalat követett.

Az idézett regény kamasz hősei tanulókéonyak. Ha bajt szimatolnak, később is többször emlegetik majd „a” szigetet, amiről Balla Istvántól hallottak. Amikor például egy falujukból származó, a háború után hazaszökött német ismerősükkel találkozhatnak, így beszélnek vele: „[...] a fiatalember leült és engem nézett. – Te

ismersz engem? – kérdezte.

– Persze, hogy ismerem – mondtam. – Maga Helmut Schröder, sokáig itt lakott ebben a házban, de aztán elment német katonának, most meg bizonyára ellenséges ügynök, de ne próbálkozzon itt semmivel, ez a ház már nem a magáé, és ha a rendőrök elkapják, elviszik egy szigetre, ahol éveig követ kell hordania a sziget egyik végéről a másikra.

Helmuth Schröder ekkor a Torontál nővérekre nézett, és azt mondta:

– Tényleg ebben a házban nőtettem fel, innen mentem el a német hadseregbe. Aztán angol hadifogoly voltam fél évig, de ma már szabadon dolgozom Nyugat-Németországban, nem vagyok ellenséges ügynök, azért jöttem ide, hogy megnézzem az apám sírját. Azt sem tudom, hogyan halt meg. [...] Kik temették el? – kérdezte Helmuth Schröder.

– A szomszédok – mondtam. – Rendszen eltemették a német temetőben.

– Szeretném megnézni a sírját.

– A rendőrök úgysem fogják elhinni, hogy az apja sírja miatt jött ide – mondta Szivel Sanyi. – Addig fogják verni, amíg be nem vallja, hogy ellenséges ügynök, és akkor elviszik a szigetre.”⁶

Ugye milyen furcsa ilyeneket olvasni egy ifjúsági regényben? Abból, hogy még itt is utat tört magának ez a téma, gondolhatjuk, hogy Giont mindig is milyen erősen foglalkoztatták térségünk érzékeny politikai-történelmi kérdései. Következő példánk korábbi – az 1991-es *A mimózákat nem szabad késsel bántani* című novellából való –, és szintén Jugoszlávia emblemikus javítómunka-táborára utal: „Valamikor nagy festményeket is festettem – mondta Vukoje. – Akkor még mindenki tudta, hogy én vagyok a festő és nem N. L. Csakhogy én nem voltam hajlandó a politikusok arcképeit megfesteni, N. L. viszont szívesen megfestette őket, szépen megfestette őket, pedig jól tudta, hogy a politikusok csúnyák, és csúnya dolgokat nem lenne szabad festeni, a tengert kell festeni vagy a mimózákat. De hát N. L. mindig rossz festő volt és hajlékony ember, kapott is egy villát, aztán meg egy palotát. Engem meg elvittek a Szigetre. Hallottál már a Szigetről?

– Hallottam.

– Ott kötelet hurkoltak a bokámra, és fejjel lelógattak a pöcegödörbe, nyeltem a bűzös mocskot, fuldokoltam, és fulla-

dás előtt mindig a mimózafeinkat láttam itt a hegyoldalban, és azt láttam, hogy egyenruhás emberek késekkel vagdalják a mimózaágakat. Tudod, hogy a mimóza nem szabad késsel bántani?

– Tudom.

– Azt hittem, hogy belefúllasztanak a bűzös mocskokba, és az utolsó látomásom az lesz, hogy késsel vagdalják a mimózaágakat. De kihúztak az utolsó pillanatban, aztán amikor levegőhöz jutottam, ismét belelógattak a pöcegödörbe. Sokszor megcsinálták ezt velem, én azonban mindig azt mondtam, hogy csúnya dolgokat nem szabad megfesteni. Nem fulladtam meg a pöcegödörben, de a pöcegödör bűze azóta is az orromban maradt, és azóta deszkadarabokra festek. Lehet, hogy egyszer mimózákat festek majd. És ezek a deszkadarabok is többet fognak érni, mint N. L. festményei.”⁷

1991 márciusában, Jugoszlávia szétesésének előestéjén, amikor ez a novella először megjelent, már szabadabban lehetett beszélni arról, hogy mik történtek a Goli otokon. Az viszont szokatlannak tűnik, hogy már Gion első regényében is olvassunk a „kopár hegyekről”, ahol ugyanolyan dolgok történtek, mint a Kopár szigeten: „Van egy ismerősöm, aki négy évig követ tört a hegyekben, és nagyon ronda dolgokat mesélt. Mikor visszajött, olyan sovány volt, mint a halál, és hetekig csak pálinkát ivott.

– Miért törte négy évig a követ a hegyekben? – kérdezte Bresztovszky [...].

– Elítélték kémkedés miatt – mondta Salamon, – bár ő azt állítja, hogy sohasem kémkedett, és én is azt hiszem, hogy nem kémkedhetett, mert túlságosan buta ahhoz, de mégis négy évig törte a követ, két hónapig meg egy padlókockát dörzsölt nap nap után a cellájában. Azt mondja, végül már olyan fehér volt a padlókocka, hogy majd meghülyült tőle, de azért csak tovább dörzsölte. [...]

– Salamon, légy szíves, beszélj a kopár hegyekről – mondta Rozmajer, az elnök. [...]

– Azt mondja, hogy átkozottul sokat szenvedett. Főleg a kóportól szenvedett sokat. Sűrű szürke porban dolgozott állandóan, az orra meg a szája mindig tele volt kőporral, feketén köpködte ki a kőport, és alig tudott lélegzeni. Gázálcot nem adtak, pedig az ilyen helyeken csak gázálcban szabadna dolgozni.

– Ronda hely lehetett – mondta Fábián. – Én nem bírtam volna ki négy évig.

– Ezt még valahogy kibírta – mondta Salamon. – De amikor a padlókockát dörzsölte, majdnem megőrült. Olyan fe-

hér volt már a kocka, hogy bele lehetett örülni. [...]

Nagyon érdekeltette Barast [az író alteregóját!] a kötőrő története, mert jóval később, amikor már a filmnél dolgozott, felkereste Salamont, hogy még egyszer érdeklődjön a kötőrőről. [...] hosszan és hangosan elmagyarázta, hogy ő már eddig öt rövidfilmet csinált, és mindenféle díjakat kapott, jelenleg pedig egy játékfilm forgatókönyvén dolgozik, de szeretne hamarosan rendezni is egy játékfilmet, ami tulajdonképpen arról a kötőrőről szólna, [...] őt igazságtalanul szenvedő üldözöttként lehetne ábrázolni, akit egész életében kísért a vakító fehérre dörzsölt padlókocka, esetleg meg is halhatna a film végén, mondjuk, lezuhanna az állványokról, amikor a fehér téglafal egyetlen padlókockává zsugorodik a szemei előtt. [...] Rozmajer megkérdezte ugyan, hogy akar-e még valaki a kopár hegyekről beszélni, de mivel senki sem szólt semmit, kijelentette, hogy a kopár hegyeket ezúttal végérvényesen az Egyesület gyűjteményébe iktatják.”⁸

Ezek a mondatok a kötőrőssel és -csiszolással is utalnak a Kopár szigeti márványkitermelésre, és már Gion 1968-as regényébe bele vannak szőve, holott az irodalmi közvélekedés szerint csak a Tito halála utáni évben, 1981-ben jelent meg az első olyan irodalmi alkotás – Branko Hofman szlovén író *Reggel is sötét van* című regénye –, amelyről a vájt fülűek tudhatták, hogy az a Goli otokon történeteket dolgozza fel. „Ma olyan szelek fújdogálnak, hogy ilyesmiről is lehet filmet csinálni. Ki kell használni a helyzetet, ki tudja, meddig tart” – olvassuk még a kötőrővel kapcsolatban a hatvanas évek végén, éppen a kicsit szabadabb légkörben publikált Gion-regényben. És a sejtés igazolódott, mert míg Gionnak ez a regénye „csont nélkül” megjelenhetett, a következő, az 1969-es *Testvérem, Jobb* már csak hosszas hercehurca és a Szovjetuniót sértő kitételek törlése után. Bár még a

megjelent regényben is szóba kerülnek az 1944-es magyartársak egy-két kocsmái beszélgetésbe csomagolva.

Gion következő kötetében (*Ezen az oldalon*, 1971) is vannak írások, amelyek a kommunizmus fonákosságait állítják pelengérré, például a *Miénk a gyár!* című történet; és van olyan is, amely 1944 véres őszét idézi. 1972-es *Véres patkányirtás idomított görényekkel* című pesti naplójában még mindig túl sokat „engedett meg” magának. Az erősebb szovjet befolyás miatt állandóan a cenzúrától rettegő, ezért gyáván óvatoskodó anyaországi íróársakat csepuili, jóllehet hamarosan ő maga is nagyobb visszafogottságra kényszerült: éppen ez az az írás, ami miatt Magyarországról is kitiltották. Gion 1970-es évekbeli műveinek mégis a vajdasági németek sorsa lett az egyik fő motívuma, illetve té-

Kilátás Gion szülővárosa, Szenttamás kálváriájáról

mája. Ám elüldözésükről, internálásukról csak a rendszerváltás után, Magyarországon írhatott nyíltan. 1997-ben megjelent regényében ezt olvassuk: „[–] Megtudtam, hogy Bözsiék Ókérén vannak.

– Ki mondta?

– Találkoztam Stojan Salajićtyal. Az apjával együtt gyerekeskedtünk a főutcában [...]. Hosszú, sovány legény, kicsit hajlott háttal jár, mondtam is neki, hogy húzza ki magát, már csak azért is, mert egyenruha van rajta. [...] Kiderült, hogy ő az ókéri gyűjtőtábor parancsnoka. Va-

lójában az egész falu egy nagy gyűjtőtábor, az ókéri svábok közé beszüfolták a verbászi, torzsai németeket, meg néhány szenttamási családot. Bözsi is ott van a két gyerekkel, ott vannak Jungerék, Kohlmayerék, Schladték...

– Bözsiék tehát élnek.

– Élnek és éheznek. Ott mindenki éhez. Az idős emberek sorra meghalnak. A fiatalabbak sem bírják már sokáig.

– Beszélgetetek másról is?

– Stojan tanácsot kért tőlem. Ő még nőtlen ember. Egy német lányt kirángathatna abból a halálszagú nyomorúságból, ha feleségül venné. Kinézett magának kettőt a sok közül. [...] Azt kérdezte, melyiket válassza.

– Mit tanácsoltál neki?

– Elke Schultz.⁹ – Róla később majd ezt olvassuk: „Amikor férjhez ment Stojanhoz, muszáj volt szerb nevet felvennie. Nagyon boldog, megerősödött, áldott állapotban van, és Stojan mindig figyelmes hozzá, ha hazlátogat a táborból.”¹⁰

A Stojan által kimenekített Elke Schultz története nem egyedülálló, ám a hepiendesnek tűnő epizód mögött is megbújhat egy egész életen át hordozott lelki teher. Szenttamáson, Gion szülőhelyén Kiss Csaba történelemtanárnak egy német öregasszony néhány éve sírta el, hogy úgy érzi, inkább meg kellett volna halnia, mintsem hogy olyan áron maradt életben, hogy a felesége lett valakinek, aki az ő rokonai haláláért is felelős volt. Könnyen lehet, hogy éppen ez az asszony volt Elke Schultz alakmintája, bár Szenttamáson sajnos nagyon sok olyan embert lehet találni, aki saját maga vagy a felmenője a nagy történelmi kataklizmák kárvallottja vagy áldozata. A fentiekén kívül például az 1848–49-es szabadságharc, Trianon, az 1944-es vérengzések és a délszláv háború is súlyosan érintette a település nemzeti-ségi lakóit. Gion ezekre a történelmi tapasztalatokra is utalt műveiben, ám ezek taglalása már újabb írások témája lehet.

1 Vö. SAJTI Enikő: *Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról?*, *História*, 2010/1–2, 43.

2 Vö. KURCZ Á.: *A németek szerepe Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában*, *Kortárs*, 2015/3, 62–70.

3 GION N.: *Rádiós világ* [1993 e.] = Uő.: *Véres patkányirtás idomított görényekkel*, Bp., 2012, 56.

4 L. pl. KURCZ Á.: *A katonák még nem jöttek vissza. Elhallgatások és allegóriák Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában*, *Forrás* 2015/3, 50–76.

5 GION N.: *Zongora a fehér kastélyból* [1994], Bp., 2010, 469–470.

6 Uo., 474.

7 GION N.: *A mimózákat nem szabad késsel bántani* [1991] = Uő.: *Műfogsor az égből*, Bp., 2011, 400.

8 Uő.: *Kétélűek a barlangban* [1968] = Uő.: *Börtönről álmodom mostanában*, Bp., 2008, 23–26.

9 Uő.: *Ez a nap a miénk* [1996–1997] = Uő.: *Latroknak is játszott*, Bp., 2007, 676–677.

10 Uo., 701.